

ZEMAHŞERÎ'NİN 'FÂTIHA' KELİMESİNE YÜKLEDİĞİ ANLAM AÇISINDAN İLK İNEN VAHİY MESELESİNE FARKLI BİR BAKIŞ

Ali TEMEL^a

Öz

İlk inen vahiy meselesi Kur'ân tarihi ve tefsir ilmi açısından önemli bir konudur. Bu mesele ulûmu'l-Kur'ân literatüründe müstakil bir başlık altında incelenmektedir. Kaynaklar bu konuda dört görüş olduğunu belirtmektedir. Bunlara göre ilk inen vahiy Alak Sûresi'nin ilk ayetleri, Müddessir Sûresi'nin ilk ayetleri, Fâtiha Sûresi veya "besmele"dir. Gerek ulûmu'l-Kur'ân kitaplarının ilgili bahisleri gerekse tefsir kitapları bu görüşlere dair tartışmaları ve delilleri ihtiva etmektedir. Söz konusu kaynakların bir kısmında bu konuda Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf* isimli eserinde geçen bazı ifadelerinden dolayı eleştirildiği görülmektedir. Bu eleştirilerde İbn Hacer el-Askalânî'nin Zemahşerî'den yaptığı nakil ve ona yönelik eleştirileri referans olarak öne çıkmaktadır. İbn Hacer ilk inen vahyin Fâtiha Sûresi olduğu yönündeki görüşü müfessirlerin çoğunluğuna ait bir görüş olarak takdim ettiği gerekçesiyle Zemahşerî'yi eleştirmiştir. İbn Hacer'i referans alan bazı âlimler de bu eleştiriye devam ettirmişlerdir. Hâlbuki Zemahşerî'nin çoğunluğa nispet ettiği görüş onların zannettiği görüş değildir. Bu çalışma, Zemahşerî'nin yanlış anlaşılmasına bağlı olarak yapılan bu eleştirilerin geçersiz olduğunu ortaya koymayı ve onun doğru anlaşılmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Zemahşerî, Fâtiha, İbn Hacer, ilk vahiy.

A DIFFERENT VIEW OF THE FIRST REVELATION ISSUE IN TERMS OF MEANING UPLOADED TO THE WORD 'FÂTIHA' BY AL-ZAMAKHSHARĪ

The issue of the first revelation is an important subject for the history of Qur'an and its commentary. There are four different opinions about this subject in the resources. Each of these opinions claims that the first revelation is the first verses of Sûra al-'Alaq, or the first verses of Sûra al-Muddaththir or the Sûra al-Fâtiha

^a Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, alitemeladana@hotmail.com

or the basmala. Both Qur'anic sciences books and commentaries books include discussions about this subject, and mention related evidences. Some sections of the above-mentioned resources criticize Abu al-Qāsim Maḥmūd ibn 'Umar al-Zamakhsharī (538/1144) because of his statements about this subject in his book named al-Kashshaf. These criticisms refer to the narration and criticism of Ibn Ḥajar al-ʿAsqalānī (852/1449) about Zamakhsharī. Ibn Ḥajar criticizes Zamakhsharī because the opinion that the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation, which is adopted by a very small minority, contradicts to the majority of the glossators. The claim expressed in these criticisms is incompatible with the scientific identity of Zamakhsharī and accuses him of transmitting information that does not agree with the facts on a scientific subject. Since there are no data which show that the opinion of the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation is adopted by a majority in no period of exegesis history. When Zamakhsharī's work is examined, it is seen that the relevant statements have different aspects than what Ibn Ḥajar narrated, and that they can be understood in a more accurate way. This study aims to reveal that these criticisms made due to misunderstanding of Zamakhsharī are invalid, and make an offer for the accurate understanding of his statements...

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

İlk inen vahiy meselesi Kur'ân tarihi ve tefsir ilmi açısından önemli bir konudur. Bu mesele ulûmu'l-Kur'ân literatüründe müstakil bir başlık altında incelenmektedir. Celâleddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) *el-İtkân*'da "ma'rifetü evveli mâ nezele" başlığı altında bu konuya dair dört farklı görüşten bahsetmektedir. Birinci görüş Alak suresinin ilk ayetlerinin; ikinci görüş Müddessir Sûresi'nin ilk ayetlerinin; üçüncü görüş Fâtiha Sûresi'nin; son görüş ise "besmele"nin ilk inen vahiy olduğunu iddia etmektedir.¹ Gerek ulûmu'l-Kur'ân kitaplarının ilgili bahislerinde gerekse tefsir kitaplarının ilgili surelere ilişkin izahatında bu konuyla alakalı tartışmalara yer verilmiş ve bu meyanda istimdat edilen delillerden bahsedilmiştir.² Söz konusu kaynakların bir kısmında Zemahşerî'nin (öl. 538/1144), *el-Keşşâf* isimli eserindeki bu konuyla ilgili bazı ifadelerinden dolayı eleştirildiği

¹ Bkz. Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006), 1/76-79.

² İlk inen vahiy meselesi ile ilgili görüşler ve bu konuda yapılan tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk & Hadiye Ünsal, "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü ma Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 26 (2013): 65-119.

görülmektedir. Bu eleştirilerde İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 852 /1449) Zemahşerî'den yaptığı nakil ve ona yönelik eleştirileri referans olarak öne çıkmaktadır. İbn Hacer, çok küçük bir azınlık (*ekallü mine'l-kalîl*) tarafından benimsenen Fâtiha Sûresinin ilk inen vahiy olduğu görüşünü, müfessirlerin ekserisine nispet etmesi sebebiyle Zemahşerî'yi eleştirmektedir. Bu eleştirilerde dile getirilen iddia Zemahşerî'nin ilmi kimliğiyle bağdaşmamakta ve onu ilmi bir konuda vakiya mutabık olmayan bilgiler nakletmekle itham etmektedir. Zemahşerî'nin eserine bakıldığında ise ilgili ifadelerin İbn Hacer'in naklettiğinden farklı bazı yönlerinin bulunduğu ve bu nedenle onun anladığından farklı ve daha doğru bir şekilde anlaşılmasının mümkün olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, Zemahşerî'nin yanlış anlaşılmasına bağlı olarak yapılan bu eleştirilerin geçersiz olduğunu ortaya koyarak onun sözlerinin nasıl anlaşılması gerektiği konusundaki düşüncelerimizi paylaşacağız.

A. İlk İnen Vahiy Konusunda İbn Hacer'in Zemahşerî'ye Yönelik Eleştirisi ve Bunun İlmî Literatüre Yansımaları

Zemahşerî, Alak Sûresinin tefsirine başlamadan önce, bu surenin ilk inen vahiy meselesiyle ilişkisini izah etmek babında şu ifadeleri kullanmaktadır:

عن ابن عباس ومجاهد هي أول سورة نزلت وأكثر المفسرين على أن الفاتحة أول ما نزل ثم سورة القلم

Bu ifadelerin yorumsuz tercümesi şu şekildedir: "İbn Abbâs (öl. 68/687-88) ve Mücahid'den (öl. 103/721) nakledildiğine göre bu, nazil olan ilk sûredir. Müfessirlerin çoğunluğu ise "el-fâtiha"nın nazil olan ilk vahiy olduğu görüşündedir. Sonra da Kalem Sûresi gelmektedir."³

Gayet açık bir manaya delalet ettiği düşünüldüğü için olsa gerek, inceleyebildiğimiz kaynaklarda Zemahşerî'nin ilgili sözlerine atıfta bulunan hiçbir âlimin, bu sözün medlülünün ne olduğunu tartıştığına dair bir veriye rastlamadık.⁴ Zemahşerî'nin ilgili sözlerini nakleden âlimlerden bir kısmının onu eleştirdiği diğer bir kısmının ise eleştiri yapmadan sadece nakille yetindiğini söyleyebiliriz. Sadece nakilde bulunup değerlendirme

³ Bkz. Ebü'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 4/766.

⁴ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına hâşiye yazan Tîbî de bu ibarenin ne anlama geldiğine dair herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bkz. Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Abdullâh et-Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, thk. Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî (Dübey: Câizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013), 14/509-510.

yapmayanların bu ifadelerden hangi manayı anladıklarını bilemiyoruz, fakat eleştiri getirenlerin ne anladıkları, yaptıkları değerlendirmelerden anlaşılabilir.

Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu konuda Zemahşerî'yi ilk eleştiren kişi olan İbn Hacer el-Askalânî, Zemahşerî'ye ait bu ifadelerin ilk inen vahiy konusunda vakıya mutabık olmayan bazı bilgiler içerdiğini ileri sürmektedir. Onun naklettiğine göre Zemahşerî, İbn Abbâs ve Mücâhid'den Alak Sûresi'nin ilk inen sure olduğu görüşünü nakletmekte; müfessirlerin çoğunluğuna göre ise ilk inen surenin 'Fâtihatü'l-Kitâb' olduğunu söylemektedir. Oysa İbn Hacer'e göre imamların çoğunluğunun benimsediği görüş birinci görüştür. Zemahşerî'nin çoğunluğa izafe ederek naklettiği görüş ise birinci görüşe nazaran çok küçük bir azınlığa nispet edilmiştir.⁵ İbn Hacer'in Zemahşerî'ye itirazındaki en temel husus, ilk inen surenin Fâtiha suresi olduğuna dair görüşün çoğunluğun görüşü olarak yansıtılmasıdır. İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde konuyla ilgili metin şöyle yer almaktadır:

قال صاحب الكشاف ذهب بن عباس ومجاهد إلى أنها أول سورة نزلت وأكثر المفسرين إلى أن أول سورة نزلت

فاتحة الكتاب

İbn Hacer'in Zemahşerî'den naklettiği ifadelerinin tercümesi ise şu şekildedir: "İbn Abbâs ve Mücâhid'e göre bu, nazil olan ilk sûredir. Müfessirlerin çoğunluğu ise "Fâtihatü'l-Kitâb"ın nazil olan ilk sûre olduğu görüşündedir."

İbn Hacer'in bu ifadeleri ile Zemahşerî'nin yukarıda naklettiğimiz ifadeleri karşılaştırıldığında Zemahşerî'ye ait ifadelerin İbn Hacer tarafından doğrudan değil dolaylı bir aktarımla nakledildiği ve nakledilen ifadeler üzerinden eleştiri getirildiği görülmektedir. Zira *el-Keşşâf*'ın metniyle İbn Hacer'in nakli arasında iki önemli farklılık göze çarpmaktadır. Birincisi *el-Keşşâf*'da yer alan "الفاتحة" kelimesinin İbn Hacer'in kitabı *Fethu'l-Bârî*'de "فاتحة" şeklinde; müfessirlerin çoğunluğunun görüşünü naklederken kullandığı "أول ما نزل" ifadesinin de "أول سورة نزلت" şeklinde aktarılmış olmasıdır. İlerleyen bölümde bu konu üzerinde etraflıca durulacaktır.

İbn Hacer'den önce yaşamış bazı meşhur âlimlerin Zemahşerî'nin sözlerini *el-Keşşâf*'da olduğu gibi doğrudan aktardıkları ve bu konuda onu

⁵ Bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 8/714.

herhangi bir şekilde eleştirmedikleri görülmektedir. Meselâ, İbn Hacer'den önce yaşamış bir müfessir olan Ebû Hayyân el-Endelûsî (öl. 745/1344) ilgili konuyu işlerken Zemahşerî'ye ait görüşü aynen *el-Keşşâf*'da geçen ifadelerle nakletmiştir.⁶ Eserinin birçok yerinde Zemahşerî'ye yönelik eleştirel bir dil kullanan Ebû Hayyân'ın burada Zemahşerî'yi eleştirmemesi, onun bu ifadeleri İbn Hacer gibi yorumlamadığı, dolayısıyla da burada eleştiriye konu olacak bir nokta bulamadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Yine İbn Hacer'den önceki dönemde yaşayan müfessir Ebü'l-Berekât en-Neseffî (öl. 710/1310), ana kaynağı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı olan *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*⁷ adlı tefsirinin Alak Sûresi bahsinde, Zemahşerî'nin ismini vermese de neredeyse aynen onun ifadelerini kullanarak konuyu ele almıştır.⁸ Bununla birlikte ne Neseffî Zemahşerî'yi eleştirmiş ne de aynı konuda Zemahşerî'yi eleştiren İbn Hacer ve bu eleştiride ona tabi olanlar, aynı şeyleri söylediği halde, Neseffî'ye bir eleştiri getirmişlerdir. Neseffî'nin bu tavrı da onun söz konusu ifadeleri İbn Hacer gibi anlamadığını göstermektedir.

Son olarak İbn Hacer ile aynı dönemlerde yaşayan ve ondan on yıl kadar önce ölen Ebû Muhammed Şerefüddîn et-Tîbî (öl. 743/1343) Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yazılmış en güzel hâşiyelerden biri sayılan *Futûhu'l-Gayb fi'l-Keşf an Kinâ'ir-Rayb* isimli eserinde Zemahşerî'nin ifadelerini İbn Hacer'in naklettiği manaya hamletmediği gibi bu ifadelerin ne anlama geldiğine dair bir açıklama da yapmamıştır.⁹

İbn Hacer'den sonra yaşamış birçok âlim ise onun bu sözlerini referans alarak Zemahşerî'nin yanlış bilgiler aktardığını dile getirmişlerdir. Sözelimi Celâleddîn es-Süyûtî, Zemahşerî'nin sözlerini İbn Hacer'in nakline benzer şekilde naklettikten sonra onun yukarıdaki eleştirisine yer vermiştir.¹⁰ Süyûtî'nin Zemahşerî'den yaptığı nakil şu şekildedir:

⁶ Bkz. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhîr*, 2. Bs (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-'Arabî, 1990), 8/92.

⁷ Alıntıların fazlalığı nedeniyle özgün bir tefsirden çok *el-Keşşâf*'ın i'tizâlî fikirlerden arındırılmış muhtasarı olarak değerlendirilen *Medârikü't-Tenzil* adlı eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil", *DİA* (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 28: 292-293.

⁸ Neseffî'nin konuya ilişkin ifadelerinde tek farklılık Zemahşerî'de "ekseru'l-müessirîn" şeklinde yer alan ifadenin "el-cumhûr" şeklinde yer almasıdır. Neseffî'nin ifadesi şöyledir:

عن ابن عباس ومجاهد: هي أول سورة نزلت والجمهور على أن الفاتحة أول ما نزل ثم سورة القلم

Bkz. Ebü'l-Berekât 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî, *Medârikü't-Tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Bedevî, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/662.

⁹ Bkz. Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşfan kinâ'ir-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, 14/509-510.

¹⁰ Bkz. Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/79.

ذهب ابن عباس ومجاهد إلى أن أول سورة نزلت اقرأ وأكثر المفسرين إلى أن أول سورة نزلت فاتحة الكتاب

el-İtkân, Kur'ân araştırmacıları açısından en önemli kaynaklardan biri olduğu için sonraki dönem âlimlerinin bu eserden etkilendiklerini söylemek mümkündür. Bu nedenle son dönemlerde yazılan bazı tefsirlerde ve ulûmu'l-Kur'ân içerikli birtakım eserlerde Zemahşerî'ye atfedilen söz konusu ifadelerin Süyûtî'nin nakline benzer şekilde aktarıldığı veya bu şekilde yorumlandığı ve birçoğunda da İbn Hacer'in eleştirisine yer verildiği görülmektedir. Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935)¹¹, Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (öl. 1367/1948)¹², 'Âişe 'Abdurrahmân Bintü's-Şâtî' (1913-1998)¹³ gibi bazı meşhur müfessir ve ulûmu'l-Kur'ân müelliflerinin yanı sıra Muhammed b. Muhammed b. Süveylim Ebû Şühbe (öl. 1403/1983), Muhammed Ahmed Ma'bed (öl. 1430/2009) Muhammed Ali el-Hasen, Muhammed Fârûk en-Nebhân, ve Muhammed Ömer Haviyye gibi modern dönem ulûmu'l-Kur'ân müellifleri¹⁴ burada örnek olarak zikredilebilir.

Son dönemde yazılan bazı eserlerde az da olsa ilgili ifadelerin yukarıdaki *el-Keşşâf* metninde olduğu gibi nakledildiği görülebilmektedir.¹⁵ Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî gibi bazı müellifler ise Zemahşerî'nin sözlerini olduğu gibi nakletmiş fakat İbn Hacer gibi yorumlayarak onu eleştirmişlerdir.¹⁶

Ülkemizde yapılan bazı akademik çalışmalarda da söz konusu ifadelerin İbn Hacer'in yorumu doğrultusunda anlaşıldığı görülmektedir.¹⁷ Son zamanlarda Zemahşerî'nin ilgili ifadeleri akademik camiada eleştiri

¹¹ Bkz. Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm/ Tefsîru'l-Menâr* (el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1990), 1/29.

¹² Bkz. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/58-59.

¹³ Bkz. 'Âişe Abdurrahman Bintü's-Şâtî, *et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.), 2/14.

¹⁴ Bkz. Muhammed Ali el-Hasan, *el-Menâr fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 84; Muhammed b. Muhammed b. Süveylim Ebû Şühbe, *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 115; Muhammed Fârûk en-Nebhân, *el-Medhal ilâ 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Halep: Dâru 'Âlemi'l-Kur'ân, 2005), 102; Muhammed Ahmed Ma'bed, *Nefahât min 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 36; Muhammed Ömer Haviyye, *Nüzûlü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve târîhuhû ve mâ yete'alleku bihî* (Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd li Tabâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, t.y.), 59.

¹⁵ Bkz. Muhammed el-Emîn b. 'Abdullâh el-Herevî, *Tefsîru Hadîki'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2001), 32/145.

¹⁶ Bkz. Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2005), 253.

¹⁷ Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 124-125; Şükran Adıgüzel, *İlk Vahiy*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 118.

konusu olmanın dışında farklı bir şekilde gündeme gelmiş ve ilk inen vahiy konusunda, yaygın kanaatin aksine Fâtihâ Sûresi'nin ilk inen vahiy olma ihtimalini kuvvetlendiren, belki de bu düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olan temel faktörlerden biri olarak değerlendirilmiştir. İlk inen vahyin Fâtihâ Sûresi olduğu görüşünün ilk dönemlerde revaçta iken sonraki dönemlerde birtakım saiklerin etkisiyle geri planda kaldığı savı, daha başka delillerle birlikte, tefsir alanında bir otorite olarak kabul edilen Zemahşerî'nin söz konusu ifadelerinin tanıklığıyla temellendirilmiştir. Ancak Zemahşerî'nin ifadelerini eleştirmeyip ona ilmi bir değer atfederek yukarıda bahsi geçen diğer yaklaşım tarzından ayrılan bu bakış açısı da Zemahşerî'nin sözlerini İbn Hacer'in yorumuna göre anlamaktadır.¹⁸

Burada belirtmek gerekir ki, Fâtiha'nın "evvelü mâ nezel" olduğu görüşü, sadece Zemahşerî'nin ilgili ifadelerine dayandırılmamaktadır. Bu görüşü savunan çalışmada, hadis ve siyer kaynaklarında yer alan birtakım rivayetlerin yanı sıra, bilhassa, metin içi bağlam çerçevesinde yapılan değerlendirmelerle "evvelü mâ nezel" in Fatiha Sûresi olduğu sonucuna ulaşıldığı görülmektedir.¹⁹ İlk inen vahyin ne olduğu konusu çalışmamızın asıl hedefi olmadığı için farklı boyutlarıyla bu konudaki tartışmalara girmeyeceğiz. Bu nedenle, Zemahşerî'nin ilgili ifadelerinin yanlış değerlendirildiğini ve Fâtiha Suresinin "evvelü mâ nezel" olduğu iddiasını destekleyen bir argüman olamayacağını belirtmekle yetiniyoruz.

Görüldüğü üzere Zemahşerî'nin ilgili sözleri hakkında İbn Hacer'in yaptığı dolaylı nakil ve yorum Süyûtî'nin de katkısıyla sonraki dönem âlimlerinin yorum ve değerlendirmelerine yön vermiştir.

B. Zemahşerî ve Öncesi Dönemde İlk İnen Vahiy Meselesi

Zemahşerî'nin ilgili ifadeleri İbn Hacer'in aktardığı şekilde anlaşılacak olursa İbn Hacer'in Zemahşerî'ye yönelik eleştirisinde haklılık payı olduğu söylenebilir. Zira gerek Zemahşerî'nin yaşadığı dönem gerekse ondan önceki dönemde Fâtiha Sûresi'nin ilk inen sûre olduğuna dair görüş cumhurun genel kabulünü yansıtmamakta, aksine Alak Sûresi'nin ilk inen vahiy olduğu görüşünün kaynaklarda çoğunluğa izafe edildiği görülmektedir. Söz gelimi Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin (öl. 427/1035) tefsirinde belirttiğine göre âlimlerin çoğunluğu ilk inen sûrenin 'Alak Sûresi, bundan ilk inen vahyin ise bu sûrenin

¹⁸ Fâtihâ Sûresi'nin ilk inen vahiy olduğu görüşünün, bir dönem müfessirlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen görüş olduğu düşüncesi temellendirilirken, Zemahşerî'nin söz konusu ifadelerinin delil olarak ileri sürüldüğü akademik çalışmalarda İbn Hacer'in sözlerine atıfta bulunulmaktadır. Bkz. Öztürk & Ünsal, "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü ma Nezel", 69.

¹⁹ Bkz. Öztürk & Ünsal, "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü ma Nezel", 104-106.

ilk beş ayeti olduğu kanaatindedir.²⁰ Yine Ebü'l-Hasen Alî el-Vâhidî (öl. 468/1076) *et-Tefsîru'l-Vasît* isimli eserinde müfessirlerin çoğunluğuna göre ilk inen vahyin 'Alak Sûresi olduğunu söylemiştir.²¹ Aynı şekilde *Me'âlimu't-Tenzîl* isimli tefsirin sahibi Ebû Muhammed el-Hüseyn el-Beğavî (öl. 516/1122) de müfessirlerin çoğunluğuna göre ilk inen sûrenin 'Alak Sûresi; bu sûrenin ilk beş ayetinin ise ilk inen vahiy olduğunu nakletmiştir.²²

Zemahşerî ile aynı dönemde yaşayan İbn Atıyye el-Endelûsî (öl. 541/1147), Allah'ın kitabından ilk inen vahyin ne olduğu konusunda ihtilaf söz konusu olduğunu Ebû Meysere Amr b. Şurahbîl'in (öl. 63/683) Fâtîha²³; Câbir b. Abdullâh (öl. 78/697), Ebû Seleme (öl. 94/712-13), Nehaî (öl. 96/714) ve Mücâhid'in (öl. 103/721) Müddessir; Zührî (öl. 124/742) ve cumhurun da Alak Sûresini ilk inen vahiy olarak kabul ettiklerini belirtmektedir.²⁴

Bu yaklaşım Zemahşerî'den sonraki dönemde de aynı minval üzere devam etmiştir. Son dönem müfessirlerinden Tâhir b. Âşûr (öl. 1909-1970), ilk inen sûrenin Alak Sûresi olduğunu ve gerek ilk dönem gerekse sonraki dönem müfessirlerin çoğunluğunun bu görüşe sahip olduğunu belirtmektedir.²⁵

Dolayısıyla tefsir tarihinin hiçbir döneminde Fâtîha Sûresi'nin ilk inen vahiy olduğu görüşünün çoğunluk tarafından benimsendiğine dair elimizde herhangi bir veri mevcut değildir. Aksine eldeki bütün veriler tarihsel süreçte 'Alak Sûresi'nin ilk ayetlerinin çoğunluk tarafından ilk inen vahiy olarak kabul edildiğini göstermektedir. Gerek sahabe ve tâbiîn gerekse sonraki dönem âlimlerinden nakledilen Kur'ân'a dair nüzul tertiplerinin

²⁰ Bkz. Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîrü's-Sa'lebî*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), 10/242.

²¹ Bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vahidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1994), 4/527.

²² Bkz. Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Tefsîrü'l-Beğavî = Me'âlimü't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr (Riyad: Dâru Taybe, 1993), 8/474.

²³ Bkz. Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2001), 5/501.

²⁴ Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, 5/392.

²⁵ Bkz. Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî İbn Âşûr, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984), 30/433.

kahir ekseriyetinde ilk sırada 'Alak Sûresi'nin yer alması²⁶ da bunun bir göstergesidir.

C. Zemahşerî'nin Sözlerinin Tahlili

İbn Hacer'in Zemahşerî'den aktardığı mana müsellemler bir hakikat olarak kabul edilirse, burada akla gelen en önemli soru bu kadar bariz gerçekliğe sahip bir olgunun Zemahşerî gibi bir tefsir otoritesi tarafından nasıl yanlış değerlendirildiği ve olduğundan farklı bir şekilde aktarıldığıdır. Haliyle bu durum Zemahşerî'yi töhmet altında bırakmakta ve bu konuda ona yöneltilen eleştirileri haklı çıkarmaktadır. Fakat bu konuda sergilenmesi gereken doğru yaklaşım İbn Hacer'in dolaylı, dolayısıyla da yoruma dayalı, aktarımına dayanarak Zemahşerî'yi eleştirmeden önce onun, kitabında ne dediğine bakıp kendi ifadelerinden hareketle ne demek istediğini anlamaya çalışmaktır. Bu durumda asıl sorulması gereken soru Zemahşerî'nin, kitabında yer alan söz konusu ifadeleriyle neyi anlatmak istediğidir. Akademik şüphecilikle konuya yaklaşarak, en azından İbn Hacer'in Zemahşerî'yi yanlış anlamış olma ihtimalini ve Zemahşerî'nin İbn Hacer'in naklettiğinden başka bir manayı kastetmiş olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Dolayısıyla burada Zemahşerî'nin kitabında yer alan ifadelerin tahlil edilmesi ve bu ifadelere yüklenen manaların tespiti hususunda Zemahşerî'nin ve içinde yaşadığı tarihsel ilmî/fikrî çevrenin kavram dünyasının göz önünde bulundurulması ve kavramlara yüklenen anlamların tespit edilmesi önem arz etmektedir.

el-Keşşâf'ın metni ile İbn Hacer'in ondan aktardığı metin karşılaştırıldığında İbn Hacer'in naklettiği ifadelerin Zemahşerî'nin ifadelerinden farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu, İbn Hacer'in söz konusu ifadeleri nakledeken doğrudan aktarım yerine dolaylı aktarımı tercih ettiğini göstermektedir. *el-Keşşâf*'ın yazmaları da dâhil olmak üzere ulaşabildiğimiz farklı nüshalarda İbn Hacer'in naklini destekleyen bir ifadeye rastlanmaması bu tespiti destekleyen bir veridir. Dolayısıyla İbn Hacer'in nakli nesnel bir aktarım olmayıp karşılaştığı *el-Keşşâf* metninden onun anladığı öznel manayı yansıtan yorum katılmış bir nakildir.

Burada *el-Keşşâf*'ın metniyle İbn Hacer'in nakli arasında iki önemli farklılık göze çarpmaktadır. Birincisi *el-Keşşâf*'da yer alan "الفاتحة" kelimesinin Fethu'l-Bârî'de "فاتحة الكتاب" şeklinde; müfessirlerin çoğunluğunun görüşünü

²⁶ Nüzul sırasına göre Mushafı tertip etme çabaları ve bu konuda ortaya konan örnekler hakkında ayrıntılı malumat için bkz. Mustafa Öztürk & Hadiye Ünsal, *Kur'an tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 248-322.

naklederken kullandığı “أول ما نزل” ifadesinin de “أول سورة نزلت” şeklinde aktarılmış olmasıdır. Görüldüğü üzere *el-Keşşâf*’ın metninde daha genel olan ifadeler İbn Hacer’in naklinde mana açısından daraltılarak tahsis edilmiştir.

İlk bakışta Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’da yer alan ifadeleriyle İbn Hacer’in ondan naklettiği ibareler arasında mana açısından bir farklılık yokmuş gibi görünse de bize göre Zemahşerî’nin kastettiği mana İbn Hacer’in ona izafe ettiği manadan farklıdır. İbn Hacer onun sözlerini doğrudan aktarmak yerine kendi yorumunu da katarak dolaylı bir şekilde aktarmakta ve aslında söz konusu ibarelerden anladığı manayı kendi ifadeleriyle nakletmektedir.

Kanaatimizce söz konusu ibare ile Zemahşerî tam olarak şunu ifade etmektedir: “İbn Abbâs ve Mücahid’den nakledildiğine göre bu (Alak Sûresi), nazil olan ilk sûredir. Müfessirlerin çoğunluğu ise (sûrenin) baş/giriş kısmının (el-Fâtiha) nazil olan ilk vahiy olduğu görüşündedir. Sonra da Kalem Sûresi gelmektedir.” Buna göre İbn Abbâs ve Mücâhid’e izafe edilen görüş bir bütün olarak ilk inen sûrenin Alak Sûresi olduğu; müfessirlerin çoğunluğuna nispet edilen ise sûrenin tamamının değil sadece baş/giriş kısmındaki ayetlerin ilk inen vahiy olduğu görüşüdür.

İbn Hacer söz konusu ibarede geçen “الفاتحة” kelimesini “فاتحة الكتاب” şeklinde naklederken Zemahşerî’nin bu kelimeyi Fâtihâ Sûresi anlamında kullandığını düşünmüş ve bize de böyle aksettirmiştir. Yine ibarede geçen “أول ما نزل” ifadesini “أول سورة نزلت” şeklinde naklederken de Zemahşerî’nin bu iki ifade ile aynı şeyi kastettiğini düşünmüş olmalıdır. Oysa aynı zamanda bir dil üstadı olan Zemahşerî’nin ilk görüşü naklederken “أول سورة نزلت” ifadesini kullanması; çoğunluğun görüşünü naklederken “أول ما نزل” ifadesini tercih etmesinde bir hikmet olabileceği göz ardı edilmemelidir. Zira bir sûrenin tamamını anlatmak için “سورة” kelimesi uygun bir tabir olabilir, fakat sûrenin ilk ayetlerini ifade etmek için uygun değildir. Zemahşerî de Alak sûresinin baş kısmındaki ayetleri anlatmak için “سورة” kelimesi yerine “ما نزل” ibaresini kullanmıştır. Şayet Zemahşerî “الفاتحة” kelimesiyle Fâtiha Sûresi’ni kastetmiş olsaydı, her iki ifadenin “ilk inen sûre” anlamında kullanılmış olduğu düşünülebilirdi. Nitekim İbn Hacer bu kelimeyi Fâtiha Sûresi olarak anladığı için söz konusu iki ibareyi de “أول سورة نزلت” (ilk inen sûre) şeklinde anlamış ve öyle nakletmiştir.

1. el-Fâtiha Kelimesi ve Zemahşerî'nin Buna Yüklediği Anlam

Fâtiha “açmak, açıklığa kavuşturmak, sıkıntı ve meşakkati gidermek, başlamak, hüküm vermek, yardım etmek” anlamındaki “f-t-h” kökünden türemiş bir isim olup daha çok “hâtime” kelimesinin zıddı olarak “bir şeyin evveli, baş tarafı, başlangıcı, giriş” mânasına gelmektedir. Bu meyanda “fâtihatu'l-kitâb” ifadesi Kur'ân'ın başı ve girişi anlamına gelirken; “fevâtihu's-suver” ve “fevâtihu'l-Kur'ân” ifadeleri surelerin baş/giriş kısımları anlamında kullanılmaktadır.²⁷ Kelimenin sadece Kur'ân değil Tevrat ve Zebur gibi diğer ilahî kitapların da giriş/baş kısmını ifade etmek için kullanıldığını görmekteyiz. Söz gelimi Zebur'un girişinin (fâtiha) “Hikmetin başı Rab'den korkmaktır.” şeklinde olduğu²⁸; Tevrat'ın başının (fâtiha) En'âm suresinin baş kısmı, sonunun da (hâtime) Hûd suresinin son kısmı olduğu²⁹ bazı hadis kaynaklarında nakledilmektedir.

“Fâtiha” kelimesi zihnimizde ilk olarak “Fâtiha Sûresi”ni çağrıştırsa da kelimenin yalın halinin bu anlamda kullanımı sûre isimlerine ait ıstılahların artık tamamen yerleştiği modern döneme özgü bir durumdur. Kelimenin marifelik lâmıyla (el-Fâtiha) kullanımının söz konusu sûreye tekabülü de yine sûrelerin isimlerine ait ıstılahi literatürün yaygınlık kazanmasından sonraki dönem için mümkündür. Muhtemelen “el-Fâtiha”nın açılımı “sûratu fâtihati'l-kitâb” ya da “fâtihatu'l-kitâb” şeklinde olup sonraları “Kur'ân'ın girişi/giriş sûresi” anlamında “el-Fâtiha” şeklinde kısaltılmıştır.

Klasik kaynaklarda geçen “Sûratu fâtihati'l-Kitâb”, “fâtihatu'l-Kitâb”, “sûratu'l-fâtiha” gibi tabirlerin mana olarak Fâtiha Sûresi'ni karşıladığında bir şüphe yoktur. Fakat ilgili terkiplerle değil de yalın olarak kullanılan “fâtiha” veya “el-fâtihatu” kelimelerinin, Fâtiha Suresi anlamında kullanıldığını söyleyebilmek için sözün söylendiği bağlamın ya da lafzın yer aldığı ibarenin siyak-sibakının işaret edeceği bir karineye ihtiyaç

²⁷ Bkz. Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî & İbrâhim es-Sâmirâî (Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.), 3/194; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Avz Mer'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001), 4/259; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/389; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dâru'l-Fikr, 1979), 4/470; Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl İbn Sîdeh, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 3/278.

²⁸ Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebû Şeybe, *Musannefu İbn Ebî Şeybe*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/68; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed el-'Acluni, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), 1/421.

²⁹ İbn Ebû Şeybe, *Musannefu İbn Ebî Şeybe*, 6/152.

duyulmaktadır. Zira bu kelimeler Kur'ân'ın ilgili pasajına işaret eden özel bir isim olmayıp, onu Mushaf tertibindeki yerinden hareketle betimleyerek anlatmayı amaçlayan bir sıfattır. Kaldı ki bu lafızlar ilgili pasajı anlatmak için kullanılan yegâne isimler de değildir. Ulûmu'l-Kur'ân kaynaklarında bu pasajı anlatmak için kullanılan birçok isim zikredilmektedir. Süyûtî bu sûrenin Fâtihatü'l-Kitâb, Ummu'l-Kitâb, Ummu'l-Kur'ân, es-Seb'u'l-Mesânî, gibi sahih rivayet kaynaklı meşhur isimleriyle³⁰ beraber yirmi beş ismini açıklamalarıyla birlikte kaydetmiştir.³¹

Elimizdeki matbu eserlerde ve dahi bu eserlerin yazma nüshalarında yer alan başlıkların müelliflerine mi ait olduğu yoksa müstensihin, tahkik edenin veya neşreden tasarrufu mu olduğu konusu tartışılabilir olmakla birlikte, elimizdeki ilk dönem tefsir eserlerinde Ummu'l-Kitâb³², Ummu'l-Kur'ân³³, Fâtihatü'l-Kitâb³⁴ ve el-Hamd³⁵ isimlerinin tercih edildiği görülmektedir. Görüldüğü üzere sureye atfedilen isimler içerisinde ve ilk dönem kaynaklarında tercih edilen sure başlıklarında yalın olarak "fâtiha" kelimesinin isim olarak yer almadığını söyleyebiliriz.

Zemahşerî el-Keşşâf'ında ilgili sûreyi Fâtihatü'l-Kitâb başlığıyla ele almıştır. Sûre incelenirken "el-Fâtiha" kelimesiyle iki yerde bu sûreye atıfta bulunmuştur.³⁶ Hicr 15/87. ayet bağlamında ayette geçen "seb'an mine'l-

³⁰ Tâhir b. Âşûr Süyûtî'nin zikrettiği isimlerden sadece Fâtihatü'l-Kitâb, Ummu'l-Kitâb, Ummu'l-Kur'ân, ve es-Seb'u'l-Mesânî'nin sahih rivayet temeline dayandığını belirtmektedir. Bkz. İbn Âşûr, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/131.

³¹ Fâtiha Sûresi'nin isimleri ve açıklamalarıyla ilgili Bkz. Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/167-171.

³² Bkz. Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1. Bs (Kahire: Muhammed Sami Emîn el-Hancî, 1954), 1/20; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003), 1/11.

³³ Bkz. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl İbnü'n- Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 1/17.

³⁴ Bkz. Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/24; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/89.

³⁵ Bkz. Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/5; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2007), 38; Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005), 1/51; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl İbnü'n- Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Yahyâ Murâd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 1/17.

³⁶ Bkz. Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, 1/11; *el-Keşşâf'a* haşiye yazan Tîbî'nin açıklamaları burada geçen "fâtiha" kelimelerinin Fâtiha Sûresi anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bkz. Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fî'l-keşf an kînâi'r-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, 1/681, 682.

mesâni" terkinin Fâtiha Sûresi'ne işaret ettiğini kaydederken de üç kez bu sûreyi "el-Fâtiha" kelimesiyle ifade etmiştir.³⁷ Zemahşerî'nin bu kelimeyi kullandığı her iki yer de Fâtiha Sûresi'yle ilgili bağlamlardır. Bu nedenle söz konusu kelimelerin ilgili sûreye hamledilmesi gayet doğaldır.

Zemahşerî "fâtiha" kelimesini Müminûn Sûresi'nde "hâtîme" kelimesinin karşıtı olarak kullanmıştır. Burada o, sûrenin başlangıcında (fâtihatü's-sûre) müminlerin felaha erdiği, sonunda (hâtîmetü's-sûre) da kâfirlerin iflah olmayacağından bahsedildiğine işaret ederek başlangıçla (el-fâtiha) sonucun (el-hâtîme) birbirinden ne kadar da uzak farklı uçları temsil ettiğini vurgulamıştır.³⁸ Burada da söz konusu kelime bağlamdan hareketle lügat manasına hamledilerek Mü'minûn Suresi'nin evveli şeklinde anlaşılmalıdır; Fâtiha Sûresi olarak anlaşılmamaktadır.³⁹ Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde yer alan ve surelerin başları ile sonları arasındaki münasebeti inceleyen "fevatihu's-süver ve havatimuhâ" şeklindeki başlıklar da bu kelimenin surenin giriş kısmı manasında kullanılabilirliğini göstermektedir.⁴⁰ Nitekim Zemahşerî de *Esâsu'l-Belâğa* isimli eserinde söz konusu kelimenin bir surenin giriş kısmı anlamında kullanılabilirliğini belirtirken Fâtiha Sûresi anlamında kullanıldığından hiç bahsetmemiştir.⁴¹ Bu da mana olarak "fâtiha" kelimesine Zemahşerî tarafından Fâtiha Sûresi'ni karşılayan özel bir anlam yüklenmediğini göstermektedir.

Zemahşerî son olarak Alak Sûresi'nde de "fâtiha" kelimesini kullanmıştır. Burada geçen "el-fâtiha" kelimesi Fâtiha Sûresi'ne mi hamledilmeli yoksa lügat manasına hamledilerek mi anlaşılmalıdır?⁴² Bize göre burada Zemahşerî, "el-fâtiha" kelimesini, tıpkı Müminûn suresinde

³⁷ Bkz. Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, 2/564; Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, 9/59,60.

³⁸ İlgili ifade *el-Keşşâf* da şöyle yer almaktadır:

جعل فاتحة السورة قد أفلح المؤمنون وأورد في خاتمتها إنه لا يفلح الكافرون فشتان ما بين الفاتحة والخاتمة

Bkz. Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, 3/201.

³⁹ Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, 9/638.

⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 2/985.

⁴¹ Ebü'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnüssûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/4.

⁴² Tîbî kelimenin buradaki kullanımının hangi manaya geldiği hakkında herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Fakat ilk inen sure konusunda Müddessir ve Alak sûrelerine ilişkin rivayetlere yer verirken Fâtiha Sûresiyle alakalı rivayeti zikretmemesi *el-Keşşâf* metninde Fâtiha Sûresinin konu edilmediği, dolayısıyla da burada geçen "el-fâtiha" kelimesinin Fâtiha Sûresi anlamında kullanıldığını düşünmediği şeklinde yorumlanabilir. Bkz. Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*, 14/509-510.

olduğu gibi, sözlük anlamında kullanmıştır. Zira söz konusu ibarelerin geçtiği bağlam bir ulumu'l-Kur'ân kitabının “evvelu mâ nezele” bahsi değil; bir tefsir kitabının Alak Sûresi'yle ilgili bahsidir. Dolayısıyla Zemahşerî burada ilk inen vahiy konusunu tartışmamakta; Alak suresini tanıtırken onun hakkında ortaya atılan iddiaları dile getirmektedir. Bu nedenle onun burada kullandığı “el-fâtiha” kelimesinin, bağlamına uygun olarak surenin girişi/baş kısmı manasında Alak suresinin ilk ayetleri şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Ayrıca burada “fâtiha” kelimesine “surenin giriş/baş kısmı” anlamı verilmesi -yukarıda verilen bilgilerin de gösterdiği üzere- vakıayı yansıtan doğru bir bilgi aktarımı olması hasebiyle de tercihe şayandır. Zira İbn Hacer'in beyanına ve diğer kaynaklara göre Alak Sûresi'nin baş kısmının ilk inen vahiy olduğu görüşü çoğunluğun kabulünü yansıtmaktadır.

Bu izahattan sonra yeri gelmişken belirtmek gerekir ki Zemahşerî gibi “fâtiha” kelimesini yalnız olarak kullanan diğer müelliflerin de bu kelimeyi “Fâtiha Sûresi” anlamında değil sözlük anlamında kullanmış olabilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır. Söz gelimi yukarıda bahsi geçtiği üzere Alak Sûresi bağlamında Zemahşerî'nin ifadelerini neredeyse birebir kullanan Nesefî'nin ve onun ifadelerine benzer ifadeler kullanan Fahreddîn er-Râzî'nin (öl. 606/1210) kullandığı “fâtiha” kelimesinin de Alak Sûresi'nin girişi/baş kısmı anlamında kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.⁴³ Zira bu kelimenin “Fâtiha Sûresi” anlamına hamledilmesi durumunda Nesefî ve Râzî'nin verdiği bilgilerin de vakıayı doğru yansıtmadığı ve eleştirilen ifadeleri bağlamında Zemahşerî ile benzer durumda olduğu görülmektedir. Onların bu konuda Zemahşerî gibi eleştirilmemiş olması bu gerçeği değiştirmemektedir.

2. “Evvelu Mâ Nezele” ve “Evvelu Sûratın Nezelet” İfadelerinin Tahlili

Zemahşerî'nin ifadelerinde yer alan “أول ما نزل” ibaresinde geçen “ما” lafzı Arap dilinde “el-ismu'l-mevsûl” olarak isimlendirilen ve en genel manada “şey” kelimesiyle karşılanmakla birlikte aslında ne kastedildiği, kendisinden sonra gelen “sıla” cümlesiyle açıklanan bir kelimedir. Metin bütünlüğü dikkate alındığında söz konusu ibaredeki anlamı sûre ya da ayet ile kayıtlanamaksızın Kur'ân'dan ilk nazil olan şey ya da ilk inen vahiydir. “أول سورة

⁴³ Râzî'nin konuyla ilgili ifadeleri şu şekildedir:

زعم المفسرون أن هذه السورة أول ما نزل من القرآن وقال الآخرون الفاتحة أول ما نزل ثم سورة القلم

Bkz. Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr = Mefatîhü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 32/14.

”نزلت” ibaresinde ise genel olan “ما” (şey) lafzı yerine “سورة” (sûre) lafzı getirilerek ilk inen sûre anlamı elde edilmiştir. Dolayısıyla bu iki ifade arasında umum-husus ilişkisi söz konusu olup bunların birbiri yerine kullanılması anlam karışıklığına yol açmaktadır.

İlk inen vahiy konusuyla ilgili rivayetler incelendiğinde bu tür ifadelerin birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Ancak ilk dönemlerde “sûre” kelimesinin günümüzde yaygın olan terim anlamıyla değil; literal manada vahiyden bir parça/pasaj/bölüm anlamında kullanıldığı göz ardı edilmemelidir.⁴⁴ İlk inen vahiy konusunda aynı kişilerden nakledilen farklı rivayetlerde bunu gözlemlemek mümkündür. Sözgelimi Hz. Âişe'den nakledilen rivayetlerin bir kısmında Alak Sûresi'nin ilk dört ayeti için “ilk inen şey” anlamında “أول شيء أنزل من القرآن” ve “أول ما أنزل” gibi genel ifadeler kullanılırken bazı rivayetlerde “ilk inen sure” “أول سورة أنزلت من القرآن” ifadeleri yer almaktadır. Aynı durum Mücâhid ve 'Ubeyd b. 'Umeyr'den gelen rivayetler için de söz konusudur.⁴⁵

Sonraki dönemlerde Kur'ân'la ilgili ıstılahların oluşması neticesinde, rivayetlerde geçen bu tür ifadeler kafa karışıklığına sebebiyet vermiş ve bu konuda ilk inen vahiy ve ilk inen sûre şeklinde bir ayırım yapılması gündeme gelmiştir. Nitekim ilk inen vahyin Alak Sûresi, Müddessir Sûresi, Fâtiha Sûresi veya besmele olduğu yönünde dört görüş bulunduğunu belirten Celâleddîn es-Süyûtî, muhtemelen rivayetlerde görülen bu tür kullanımlar sebebiyle, Alak ve Müddessir sûreleri ile ilgili rivayetleri cem etme çabalarından bahsetmiştir. Buna göre Alak Sûresi'nin ilk ayetleri ilk inen vahiy kabul edilmiş ancak bu sûre tamamlanmadan Müddessir Sûresi'nin tam bir sûre olarak nazil olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁶

Bu ifadelerden birinin “ilk inen vahiy”; diğerinin “ilk inen sure” anlamında farklı ıstılahi medlüllerinin bulunduğunu söylemek ilmi açıdan tartışılabilir bir mevzu olmakla birlikte klasik tefsir literatüründe bu ayırımın olgusal bir gerçekliğe tekabül ettiğini kabul etmek gerekir. Klasik literatürde ilk inen vahiy konusunun tartışıldığı bağlamlar incelendiğinde bu ayırımın dikkate alındığını görmek mümkündür. Söz gelimi ilk inen vahiy konusunda Sa'lebî'nin “âlimlerin çoğunluğuna göre ilk inen sûre 'Alak Sûresi, bu sûreden

⁴⁴ Bkz. Öztürk & Ünsal, *Kur'an tarihi*, 214-215.

⁴⁵ Söz konusu rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 12/645-646.

⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/76-80; Reşid Rızâ da bu konudaki rivayetler arasında yapılan cem faaliyetinden bahsetmektedir. Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm/Tefsîru'l-Menâr*, 1/29.

ilk inen şey (vahiy) ise ilk beş ayettir”⁴⁷ şeklindeki açıklaması, aynı şekilde Beğavî'nin “müfessirlerin çoğunluğuna göre ilk inen sûre 'Alak Sûresi; bu sûrenin ilk beş ayeti ise ilk inen şey (vahiy)'dir” şeklindeki beyanatları Zemahşerî'nin yaşadığı dönem ve öncesinde bile bazı müfessirlerin bu kategorik ayrıma itibar ettiklerini göstermektedir.

Kanaatimizce Zemahşerî de burada kendi yaşadığı tarihsel ilmi çevrenin gündemini meşgul eden bir konuyla ilgili görüşünü beyan ederken bu dönemin ıstılahi altyapısını kullanmaktadır. Zemahşerî'nin açıklama yaptığı konu ilk inen sûrenin hangisi olduğu değil; Alak sûresi bağlamında ilk inen vahyin ve ilk inen surenin ne olduğu meselesidir. Zemahşerî'nin bu ifadeleri bir ulûmu'l-Kur'ân kitabının ilk inen vahiy meselesi bağlamında değil tefsir kitabının Alak Sûresi ile ilgili bölümünde serdetmiş olması da onun maksadının bu sureyle ilgili görüşleri yansıtmaktan ibaret olduğunu göstermektedir.

Şayet Zemahşerî, Fâtiha Sûresi'nin ilk inen sûre olduğunu söylemek isteseydi bunu tefsirin başında Fatiha Sûresi'yle ilgili malumat verirken yapması bağlama daha uygun düşerdi. Nitekim ilk inen vahiy konusunda Müddessir ve Alak Sûreleri ile alakalı rivayetlere Müddessir sûresinde yer veren Zemahşerî⁴⁸, Alak suresinde bu konudaki rivayetlere hiç değinmemiştir. Kitabın hacmini artıracak tekrarlardan mümkün olduğunca uzak durmayı hedefleyen *el-Keşşâf* gibi özlü tefsirlerde herhangi bir konunun ilk geçtiği yerde ayrıntılı bilgi verilip daha sonra aynı konu tekrar geldiğinde verilen bu ilk bilgilere atıfta bulunulduğu düşünüldüğünde Zemahşerî nezdinde ilk inen vahiy konusunun ilk defa gündeme getirildiği yer Müddessir Sûresi olmaktadır. İbn Hacer'in iddia ettiği gibi Zemahşerî şayet Alak Sûresi'nde Fâtiha Sûresi'nin ilk inen sûre olduğu görüşünü müfessirlerin çoğunluğuna dayandırıyor olsaydı, Zemahşerî'ye göre ilk inen vahiy konusunun geçtiği ilk bağlam Fâtiha Sûresi olur ve bu konuya ilişkin rivayetler de Müddessir Sûresi'nde değil Fâtiha Sûresi'nde dile getirilirdi. Başka bir deyişle, Fâtiha Sûresi'ni tanıtmada babında ilk inen vahiy meselesine hiç değinmeyen, dahası Fâtiha Sûresi'nin tefsirinde bir vesileyle Alak Sûresi'nin ilk inen sûre olduğunu ikrar ederken⁴⁹ dahi bu konuyu gündeme

⁴⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîrü's-Sa'lebî*, 10/242.

⁴⁸ Zemahşerî Müddessir Sûresinde ilk inen vahiy konusunda nakledilen rivayetlere de yer vermiş fakat Müddessir ve Alak sureleriyle ilgili rivayetleri aktarırken Fâtiha Sûresiyle alakalı rivayetlere hiç değinmemiştir. Bkz. Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, 4/632.

⁴⁹ Bkz. Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, 1/13.

getirmeyen Zemahşerî'nin Alak Sûresi bağlamında bu konuyu gündeme taşımış olmasını çok çok zayıf bir ihtimal olarak değerlendiriyoruz.

3. İkinci İnen Surenin Kalem Suresi Olarak Aktarılması

Zemahşerî'nin ifadelerinde dikkat çeken diğer bir husus da ikinci inen sûrenin Kalem Sûresi olarak aktarılmasıdır. Bunu Neseffî ve Râzî'nin yukarıda aktardığımız ifadelerinde de görmekteyiz. Bizce bu da onun "el-fatiha" kelimesiyle Fâtiha Sûresini kastetmediğine delildir. Zira az da olsa, Fâtiha Sûresi'nin ilk inen vahiy olduğu konusunda bazı yaklaşımlar mevcuttur. Zira Arthur Jeffery tarafından neşredilen ve müellifi bilinmeyen Kitâbü'l-Mebânî adlı eserde Saîd b. el-Müseyyeb tarihiyle Hz. Ali'ye nispet edilen bir tertipte ilk sırada Fatiha Sûresi yer almaktadır. Bu listede ikinci sırada Alak Sûresi, üçüncü sırada ise Kalem Sûresi bulunmaktadır.⁵⁰ Fakat Kalem Sûresi'nin Fâtiha Sûresi'nden sonra ikinci sûre olarak indiğini iddia eden herhangi bir görüş, bildiğimiz kadarıyla, mevcut değildir. Nüzul sırasına göre sureleri tertip çalışmalarına bakıldığında bunu görmek mümkündür. Zira bu tertip örneklerinin hiçbirinde Kalem Sûresi, Fâtiha Sûresi'nden sonra inen ikinci sure olarak yer almazken, nüzul tertiplerinin kahir ekseriyetinde Alak Sûresi'nden sonra inen ikinci sure olarak yer almaktadır.⁵¹ Bu durumda İbn Hacer'in, çoğunluğun benimsemediği bir görüşü çoğunluğun görüşü olarak aksettirdiği için Zemahşerî'yi eleştirdiği gibi, bir tek kişi tarafından dahi dile getirilmeyen Kalem Sûresi'nin Fâtiha Sûresi'nden sonra indiği görüşünü, çoğunluğun görüşü olarak aktarmasını eleştirmemesi dikkat çekicidir. Kaldı ki İbn Hacer söz konusu ifadenin bu kısmını nakle değer bile görmemiştir.⁵²

Fâtiha Sûresinden sonra Kalem Sûresinin geldiğine yönelik rivayetteki bu problemi aşmak için, ifadede geçen "Kalem Sûresi" ifadesinin Alak Sûresi anlamında kullanıldığı şeklinde yorumlar yapılırsa da bunlar tatmin edici olmaktan uzaktır. Sözelimi Neseffî'nin tefsirini şerh eden Hindistanlı âlim Muhammed Abdülhak b. Şâh, Alak Sûresinin bir diğer isminin de Kalem Sûresi olduğunu belirterek durumu makul bir seviyeye getirmeye

⁵⁰ Bkz. Arthur Jeffery, *Mukaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'ân ve hümâ mukaddimetü Kitâbü'l-mebânî ve mukaddimetü İbn Atiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1954),14. Bu eserdeki ilk mukaddime olan Kitâbü'l-mebânî'nin, Kerrâmiye fırkasının ileri gelen bazı isimlerine ait görüşleri ihtiva etmesi sebebiyle, söz konusu fırkaya mensup biri tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, (Ankara: İSAM Yayınları 2002), 25: 296. Eser, müellifinin bilinmemesi sebebiyle Arthur Jeffery'e atıfla zikredilmiştir.

⁵¹ Nüzul sırasına göre surelerin tertibine dair örnek çalışmalar hakkında ayrıntılı malumat için bkz. Öztürk & Ünsal, *Kur'an tarihi*, 248-322.

⁵² Bkz. Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 8/714.

çalışmıştır.⁵³ Ayrıca Râzî'nin tefsirini Türkçeye tercüme eden heyet de Râzî'nin yalın olarak kullandığı "el-fâtiha" kelimesini "Fâtiha Sûresi" olarak tercüme etmiş ve "Kalem Sûresi" ifadesiyle kastedilenin de "Alak Sûresi" olduğunu parantez içinde belirterek ilgili sureye Kalem (Alak) Sûresi başlığını atmışlardır. Sureye ait tefsirin tercüme edildiği sayfaların üst bilgi kısmında da Kalem Suresi yazılarak bu açıklama teyit edilmiştir. Böylece tefsirin tercümesinde biri meşhur Kalem Sûresi diğeri de Alak Sûresi olmak üzere iki sûre Kalem Sûresi başlığıyla verilmiştir.⁵⁴ Bu, gerek Zemahşerî'nin gerekse Râzî ve Neseff'nin ilgili ifadelerinde yer alan "fâtiha" kelimesinin "Fâtiha Sûresi" olarak anlaşılmasının ortaya çıkardığı bir durumdur. Hâlbuki burada geçen "fâtiha" kelimesi, bizim iddia ettiğimiz üzere, Alak Sûresinin baş/giriş kısmı olarak anlaşıldığı takdirde bu tür zorlama yorumlara da ihtiyaç kalmayacaktır.

Sonuç

Alak Sûresi bağlamında ilk inen vahiy konusuna ilişkin Zemahşerî'nin ifadeleri ve ondan nakilde bulunarak, çok küçük bir azınlığa nispet edilen bir görüşü çoğunluğun görüşü olarak yansıtması sebebiyle onu eleştiren İbn Hacer'in ifadeleri tahlil edildiğinde, İbn Hacer'in naklinin *el-Keşşâf*'da yer alan ilgili ifadelerden farklı olduğu görülmektedir. İbn Hacer, Zemahşerî'nin kullandığı "el-fâtiha" ve "evvelü mâ nezel" gibi genel ifadeleri mana açısından tahsis ederek "Fâtihatü'l-kitâb" ve "evvelü sûratın nezelet" şeklinde nakletmiştir. Yani İbn Hacer Zemahşerî'nin ifadelerini olduğu gibi değil, kendi yorumunu da katarak dolaylı bir aktarımla nakletmiş, bir bakıma Zemahşerî'nin ifadelerini nakletmek yerine söz konusu ifadelerden kendi anladığını ya da bu ifadelerden anlaşılması gerekeni aksettirmiştir. İbn Hacer'in Zemahşerî'yi itham ettiği konu dil ve tefsir alanında otorite kabul edilen Zemahşerî'nin ilmi karakteriyle bağdaşmamaktadır. Buna rağmen Zemahşerî'nin ifadeleri İbn Hacer'in naklettiği gibi olsaydı, İbn Hacer'in eleştirisinin doğruluğunu kabul etmek icap ederdi. Ne var ki Zemahşerî'nin ifadelerinin farklı oluşu, bu ifadeler üzerinde düşünmeyi ve onun görüşlerini kendi ifadeleri üzerinden anlamaya çalışmayı zorunlu kılmaktadır.

İbn Hacer'in anlattığından farklı olarak, Zemahşerî müfessirlerin çoğunluğunun Fâtiha Sûresi'ni ilk inen sûre olarak kabul ettiklerini söylememektedir. Onun ifadesinde yer alan "el-fâtiha" kelimesi terim olarak

⁵³ Bkz. Muhammed Abdülhak b. Şâh el-Hindî, *el-İklîl 'alâ Medâriki't-Tenzîl ve hakâiki't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 7/597.

⁵⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir = Mefatihü'l-ğayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 23/251-275.

"Fâtiha Sûresi" anlamında değil; lügavi olarak "giriş/baş kısım" anlamında, bağlam itibariyle de "Alak Sûresi'nin baş/giriş kısmı" anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla "evvelü mâ nezel" ifadesi de ilk inen sure anlamına değil, ilk inen vahiy anlamına gelmektedir. Bu durumda Zemahşerî'nin ifadelerini şöyle anlamlandırmak daha isabetli olacaktır: "*İbn Abbâs ve Mücahid'den nakledildiğine göre bu (Alak Sûresi), nazil olan ilk sûredir. Müfessirlerin çoğunluğu ise (sûrenin) baş/giriş kısmının (el-fâtiha) nazil olan ilk vahiy olduğu görüşündedir. Sonra da Kalem Sûresi gelmektedir.*" Buna göre İbn Abbâs ve Mücâhid'e izafe edilen görüş bir bütün olarak ilk inen sûrenin Alak Sûresi olduğu; müfessirlerin çoğunluğuna nispet edilen ise sûrenin tamamının değil; sadece baş/giriş kısmındaki ayetlerin ilk inen vahiy olduğu görüşüdür. O halde Zemahşerî az sayıda kişiye ait bir kabulü, müfessirlerin çoğunluğunun görüşü olarak takdim etmemiştir. Bu nedenle İbn Hacer'in ve ona tabi olanların Zemahşerî'ye yönelik eleştirileri doğru bir veriye dayanmamaktadır.

Bu çalışmadan çıkan sonuç doğrultusunda, Zemahşerî'nin söz konusu ifadeleri, ilk inen vahyin Fâtiha Sûresi olduğu görüşünü destekleyen bir argüman olarak değil; aksine Alak Sûresinin ilk inen vahiy olduğu görüşünü teyit eden bir veri olarak değerlendirilmelidir. Bu veri aynı zamanda Zemahşerî'nin Alak Sûresini ilk inen vahiy olarak gördüğüne delalet etmektedir. Zaten Zemahşerî, Fâtiha suresinin tefsirinde bunu sarahaten de ifade etmektedir.

Zemahşerî'nin yanlış anlaşılan bu sözleri, Fâtiha Sûresinin ilk inen vahiy olduğu görüşünü savunanların yegâne dayanağı değildir. Aksine bu görüşün hadis ve siyer kaynaklarında yer alan bazı rivayetlerle ve özellikle de Fâtiha Sûresinin metin içi bağlamı çerçevesinde yapılan değerlendirmelerle temellendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla spesifik bir noktaya odaklanan çalışmamız, ilk inen vahiy konusunda nihai bir sonuç ortaya koymamaktadır. Zaten çalışmanın böyle bir amacı da yoktur. Ancak bu çalışma ilk inen vahiy konusunda Zemahşerî'nin sözlerinin yanlış anlaşıldığı, bu yanlış anlamada İbn Hacer'in yorumunun etkili olduğu ve bu yoruma dayanarak istidlalde bulunulamayacağı tespitini yapmaktadır.

Ayrıca, "el-Fatiha" kelimesinin anlamına dair Zemahşerî'nin ifadeleri hakkında ulaştığımız bu kanaat, Nesefî ve Râzî'nin konuyla ilgili ifadelerinde yer alan "el-fâtiha" kelimesi için de geçerlidir. Söz konusu müelliflerin de "el-fâtiha" kelimesini, Fâtiha Sûresi anlamında değil; Alak Sûresinin girişi manasında kullandıklarını düşünüyoruz. Bu şekilde anlaşıldığında, *Medârikü't-Tenzîl* şerhi ve *Tefsîr-i Kebîr* tercümelerinde görüldüğü üzere,

ibarenin devamında yer alan Kalem Sûresi tabirinin, Alak Sûresi olarak anlaşılması gibi zorlama yorumlara da ihtiyaç kalmayacaktır.

Son olarak bu çalışma, kendi alanlarında otorite olan âlimlerin de bazı nakillerinde yanılabilirliklerini ve farkında olmadan yanlış bir bilginin yaygınlaşmasına yol açabildiklerini göstermektedir. İlmi metinler kendi döneminin şartları ve kavramsal yapısı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Buna dikkat edilmediğinde, kavramlar tarihsel süreçte anlam değişimine uğrayabildikleri için yanlış değerlendirilmekte ve farkına varılmadan kavramsal anakronizme düşülebilmektedir. İbn Hacer'e gelinceye kadar, doğru anlaşıldığı veya problemleri görülmediği için, eleştirilmeyen Zemahşerî'nin ifadeleri, İbn Hacer'in onlara farklı anlamlar yüklemesiyle birlikte eleştiri konusu olmaya başlamıştır. İbn Hacer'in eleştirisi kendisinden sonra gelen meşhur bazı âlimleri de etkileyerek onların Zemahşerî'ye ait ifadeleri İbn Hacer'in anlattığı şekilde anlamalarına yol açmış ve onun hakkında yanlış bir kanaatin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu yanlış kanaat de Zemahşerî'nin ilgili sözlerinin "ilk inen vahiy" gibi önemli bir konuyla ilgili ilmi iddialardan birine mesnet olarak düşünülmesine yol açmış ve Kalem Sûresi ifadesinin medlülünün Alak Sûresi olduğuna dair farklı değerlendirmelere kapı aralamıştır. Bu yönüyle çalışma, Zemahşerî hakkında oluşturulan ve onu töhmet altında bırakan bu yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırmış; aynı zamanda geleneğin oluşum sürecinde şahısların rolünü ve yanlış telakkilerin zamanla yaygınlaşarak nasıl genel bir kanaat haline dönüşebildiğini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

'ACLUNÎ, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs 'ammâ iştehera mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351.

ADIGÜZEL, Şükran. *İlk Vahiy*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.

ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *Fethü'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

BEĞAVÎ, Muhyissünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Tefsîrü'l-Beğavî =Me'âlimü't-Tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr. Riyad: Dâru Taybe, 1993.

BİNTÜ'Ş-ŞÂTÎ, Âişe Abdurrahman. *et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, t.y.

CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-*

- 'Arabiyye. Thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- EBÛ ŞÜHBE, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim. *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm*. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- EBÛ UBEYDE, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî. *Mecâzü'l-Kur'ân*. 1. Bs. Kahire: Muhammed Sami Emîn el-Hancî, 1954.
- ENDELÛSÎ, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhît*. 2. Bs, 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1990.
- EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. Thk. Muhammed Avz Mer'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- FERÂHİDÎ, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr. *Kitâbü'l-'Ayn*. Thk. Mehdi el-Mahzûmî - ve İbrâhim es-Sâmîrâi. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, t.y.
- FERRÂ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullah. *Me'ani'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003.
- HASAN, Muhammed Ali. *el-Menâr fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- HAVİYYE, Muhammed Ömer. *Nüzûlü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve târîhuhû ve mâ yete'alleku bihi*. Medine: Mecme'u'l-Melik Fehd li Tabâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, t.y.
- HEREVÎ, Muhammed el-Emîn b. 'Abdullâh. *Tefsîru Hadâiki'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbi' ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- HİNDÎ, Muhammed Abdülhak b. Şâh. *el-İklîl 'alâ Medâriki't-Tenzîl ve hakâiki't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî. *Tefsîrû't-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1984.
- İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelûsi. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Thk. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İBN EBÛ ŞEYBE, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. *Musannefu İbn Ebî Şeybe*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İBN FÂRİS, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîyyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*. Thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: el-

- Mektebetü'l-İlmiyye, 2007.
- İBN SÎDEH, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. Thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- JEFFERY, Arthur. *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân ve hümâ mukaddimetü Kitâbü'l-mebânî ve mukaddimetü İbn Atiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1954.
- KUTLU, Sönmez. "Kerrâmiyye", *DİA*. 25: 294-296. Ankara: İSAM Yayınları, 2002.
- MA'BED, Muhammed Ahmed. *Nefahât min 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2005.
- MUKÂTİL, Ebü'l-Hasen Mukâtîl b. Süleymân b. Beşîr. *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*. Thk. Ahmed Ferîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- NEBHÂN, Muhammed Fârûk. *el-Medhal ilâ 'ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Halep: Dâru 'Âlemi'l-Kur'ân, 2005.
- NEHHÂS, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl İbnü'n-Nehhâs. *İ'râbu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- NEHHÂS, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl İbnü'n-Nehhâs. *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. Yahyâ Murâd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- NESEFÎ, Ebü'l-Berekât 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. Thk. Yûsuf Ali Bedevî. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- ÖZTÜRK, Mustafa. "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl". *DİA*. 28: 292-293. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- ÖZTÜRK, Mustafa & ÜNSAL, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- ÖZTÜRK, Mustafa & ÜNSAL, Hadiye. "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü ma Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-". *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*. 26 (2013): 65-119.
- RÂZÎ, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *et-Tefsîrü'l-kebîr = Mefatîhü'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- er-RÂZÎ, Fahrüddîn. *et-Tefsîrü'l-kebîr = Mefatîhü'l-ğayb*. Trc. Suat Yıldırım - Lütfullah Cebeci - Sadık Kılıç - Sadık Doğru. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Reşid RIZÂ, Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm/ Tefsîru'l-Menâr*. el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1990.
- RÛMÎ, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman. *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*.

Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2005.

SA'LEBÎ, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîrü's-Sa'lebî*. Thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.

SUYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.

TÎBÎ, Şerefüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Abdullâh. *Fütühü'l-gayb fî'l-keşfan kınâi'r-rayb = Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf*. Thk. Hamza Muhammed Vesîm el-Bekri. Dübey: Câizetu Dübey ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013.

ÛNSAL, Hadiye. Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

VAHİDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1994.

ZECCÂC, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. Thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.

ZEMAŞŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer. *Esâsu'l-belâğa*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûnüssûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.

ZEMAŞŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Muhammed b. Ömer. *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2006.

ZÛRKÂNÎ, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.

A DIFFERENT VIEW OF THE FIRST REVELATION ISSUE IN TERMS OF MEANING UPLOADED TO THE WORD 'FĀTIḤA' BY AL- ZAMAKHSHARĪ

Ali TEMEL^a

Extended Abstract

The issue of the first revelation is an important subject for the history of Qur'an and its commentary. There are four different opinions about this subject in the resources. Each of these opinions claims that the first revelation is the first verses of Sūra al-‘Alaq, or the first verses of Sūra al-Muddaththir or the Sūra al-Fātiḥa or the basmala. Both Qur'anic sciences books and commentaries books include discussions about this subject, and mention related evidences. Some sections of the above-mentioned resources criticize Abu al-Qāsim Maḥmūd ibn ‘Umar al-Zamakhsharī (538/1144) because of his statements about this subject in his book named al-Kashshaf. These criticisms refer to the narration and criticism of Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī (852/1449) about Zamakhsharī. Ibn Ḥajar criticizes Zamakhsharī because the opinion that the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation, which is adopted by a very small minority, contradicts to the majority of the glossators. The claim expressed in these criticisms is incompatible with the scientific identity of Zamakhsharī and accuses him of transmitting information that does not agree with the facts on a scientific subject. Since there are no data which show that the opinion of the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation is adopted by a majority in no period of exegesis history. When Zamakhsharī's work is examined, it is seen that the relevant statements have different aspects than what Ibn Ḥajar narrated, and that they can be understood in a more accurate way. This study aims to reveal that these criticisms made due to misunderstanding of Zamakhsharī are invalid, and make an offer for the

^a Asst. Prof., Çukurova University, alitemeladana@hotmail.com

accurate understanding of his statements.

The statements of Zamakhsharī that are criticized are as follows: “According to the narration of Ibn ‘Abbās and Mujāhid, this is the first sūra revealed. The majority of glossators is in the opinion that the “Sūra al-Fātiḥa” is the first revelation. Then follows the Sūra al-Qalam.” The main point in Ibn Hajar’s objection to Zamakhsharī is that the opinion of the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation was reflected as the majority opinion. Numerous scholars who lived after Ibn Hajar have mentioned that Zamakhsharī transmitted false information based on Ibn Hajar’s statements. Recently, the relevant statements of Zamakhsharī have come to the fore in a different way based on Ibn Hajar’s comment, and are regarded as a factor supporting the probability that Sūra al-Fātiḥa is the first revelation.

When the statements of Zamakhsharī and the statements of Ibn Hajar who criticized him by narrating his word are examined, it is seen that Ibn Hajar’s narration is different than the statements in al-Kashshaf. Ibn Hajar allocated Zamakhsharī’s general statements such as “al-Fātiḥa” and “Avvalu mā nazal” in terms of meaning and narrated them as the “Sūra al-Fātiḥa” and “Avvalu sūratin nazalat.” In other words, Ibn Hajar narrated Zamakhsharī’s statements not directly, but with his own interpretation and in an indirect way. In one way, instead of narrating Zamakhsharī’s statements, Ibn Hajar transmitted what he understood from these words or what should be understood from them. The subject that Ibn Hajar accused Zamakhsharī, who is accepted as the authority in language and commentary, does not comply with the scientific identity of Zamakhsharī. However, if Zamakhsharī’s statements were as Ibn Hajar narrated, it would be necessary to accept the accuracy of Ibn Hajar’s criticism. But the fact that Zamakhsharī’s statements are different than narrated requires thinking about these statements and trying to understand his opinions based on his own statements.

Unlike what Ibn Hajar expressed, Zamakhsharī does not report that the majority of glossators accepts that the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation. The word “al-Fātiḥa” in his statements was not used in its term meaning as “Sūra al-Fātiḥa,” but it was used in its word meaning as the “entrance/beginning,” and in context of the “beginning/entrance of Sūra al-‘Alaq.” Therefore, the statement “avvalu mā nazal” does not mean the first revealed sūra but it means the first revelation. In this case, it would be more accurate to interpret Zamakhsharī’s statements as follows: “According to the narration of Ibn ‘Abbās and Mujāhid, this (the Sūra al-‘Alaq) is the first sūra revealed. *The majority of glossators is in the opinion that the*

beginning/entrance (al-Fātiḥa) of the sūra is the first revelation. Then follows the Sūra al-Qalam.” Accordingly, the opinion attributed to Ibn ‘Abbās and Mujāhid states that the Sūra al-‘Alaq as a whole is the first revealed sūra, and what is contradicting to the opinion of the majority of glossators is that the first revelation is not the whole sūra but the verses in the beginning/entrance of it. In this case, Zamakhsharī did not present the acceptance of a small number of people as the opinion of the majority of glossators. Therefore, the criticisms of Ibn Ḥajar and his followers about Zamakhsharī do not rely on accurate data. Thus, the relevant statements of Zamakhsharī should not be regarded as an evidence that the first revelation is the Sūra al-Fātiḥa; on the contrary, it should be regarded as data which confirm that the first revelation is the Sūra al-‘Alaq. The data show that Zamakhsharī regards the Sūra al-‘Alaq as the first revelation.

The misunderstood statements of Zamakhsharī are not the only foundation of those who argue that the Sūra al-Fātiḥa is the first revelation. On the contrary, this opinion is based on various narratives in the hadith and prophetic biography resources, and especially on the evaluations of textual context of the Sūra al-Fātiḥa. Therefore, this study does not come to a final conclusion on the issue of first revelation as it focuses on a specific point. Moreover, the study does not have such objective. However, this study aims to reveal that Zamakhsharī’s statements on the first revelation are misunderstood, that Ibn Hajar’s interpretation was effective in this misunderstanding, and that no deduction can be made based on this interpretation.

Additionally, this conclusion we reached about the statements of Zamakhsharī regarding the meaning of the word “al-Fātiḥa” applies to the word “al-Fātiḥa” in al-Nasafī’s and al-Rāzī’s related statements. The researchers consider that the abovementioned authors used the word “al-Fātiḥa” as in the meaning of the entrance of the Sūra al-‘Alaq rather than the Sūra al-Fātiḥa. When understood in this way, the following expression of the Sūra al-Qalam in the paragraph should not need to be interpreted as the Sūra al-‘Alaq.

Lastly, this study shows that even scholars who are the authority in their area of work may be mistaken in some of their narrations, and can cause the spread of false information involuntarily. Scientific texts should be evaluated based on the conditions and conceptual structure of its period. When it is not the case, the concepts are misevaluated as they can undergo semantic changes, thus, conceptual anachronism can occur. Zamakhsharī’s statements

which were not criticized since Ibn Ḥajar whether because they were understood correctly or as not problematic became the target of criticism after Ibn Ḥajar attributed different meanings to them. Ibn Hajar's criticism affected some subsequent reputed scholars, lead them to understand Zamakhsharī's statements in the way Ibn Ḥajar narrated, and caused the spread of a false opinion about him. This false opinion caused the relevant statements of Zamakhsharī to be seen as the basis of an important scientific claim about "the first revelation," and the term Sūra al-Qalam to be regarded as the Sūra al-'Alaq. In this regard, this study resolved the incriminating misunderstanding about Zamakhsharī, and revealed the role of individuals in the process of forming a tradition, and that how false assumptions become widespread and turn into a general opinion over time.

Keywords: Tafsir, al-Zamakhshari, al-Fatiha, Ibn Hajar, the first revelation.

